

HUNCUT AKI ROSSRA GONDOL

GERÉBY GYÖRGY

Aristotelés:

Metaphysica. Görögül és magyarul

Fordította, a bevezetést és a kommentárt írta,
valamint a terminológiát megállapította

Ferge Gábor

I. kötet. Textus, fordítás, kommentár

Logos Kiadó, Budapest, 1992.

942 old., 4200 Ft

Ferge Gábor munkája a lektor ajánlása szerint „komoly gazdagodása filozófiai irodalmunknak”, mert „megszünteti több évtizedes szakmai lemaradásunkat és egyúttal olyan megbízható kézikönyvet ad a jövő tanárgenerációi és tudósai kezébe, amelyre a nemzetközi tudomány is csak elismeréssel tekinthet”. (vii. old.)

A recenzens véleménye ezzel szemben, hogy éppen fordított a helyzet. Ferge kötetével, szomorúan kell mondanunk, nem lépett előre a magyar filozófia, mert alapvetően megbízhatatlan munka került ki a szerző keze alól. A nemzetközi tudomány pedig csak megbotráncózással tekinthet Ferge kommentárjára, mivel az döntően Sir David Ross kommentárjának saját nevének közölt fordítása.

A kétkötetesre tervezett munkából ez az első. Az előszót a görög szöveg, ezt a fordítás követi, végül a kommentár következik. (Appendixként van még tartalmi vázlat és névmutató is.) E négy részből egyértelműen Ferge Gábor munkája az előszó és a *Metafizika* fordítása. A görög szöveg Sir David Ross kiadásának facsimiléje, a kommentár pedig, mint említettem, lényegében Ross kommentárjának fordítása (több-kevesebb, főleg más kommentátoroktól származó, illetve bibliográfiai kiegészítéssel).

Mivel a recenzens nem érzi magát feljogosítva, hogy Sir David Ross ércnél maradóbb munkájáról bírálatot írjon, csak az előszóról és a fordításról szólhat érdemben. A görög szöveg és a kommentár esetében Ferge felhasználási eljárását és nem magát a tárgyat fogja vizsgálni.

Az utóbbiak esetében a bírálat a szerzői jog területét is érinti. Ekkor meg kell különböztetni a nemzetközi szerzői jogot, a magyar szerzői jogot, melynek alapja az 1969. évi III. törvény (amely inkább a szovjet, mint a nemzetközi mintát követte) és a tudományos morált. A bírálat a tudományos

morál szerint készült, a nemzetközi és a hazai szerzői jog kényszerű tudomásulvételével.

A GÖRÖG SZÖVEG

Ferge kötetének mintegy 230 oldalát teszi ki a „textus”, azaz a *Metafizika* görög szövege. Hiába keresnők azonban a kiadó, Sir David Ross nevét a címlaldalon, ott csak Fergéét találjuk. Az előszó egyik eldugott helyéről tudjuk meg, hogy „a Ross-féle textust fordításunk előtt mintegy [sic!] facsimile kiadásban közöljük, tudományos ismeretterjesztő szándékkal...”. (xx. old.)

Gondolom, az Olvasónak nem kell különösebben bizonygatni, hogy egy kritikai kiadás szellemi tulajdon. A tudomány számon tartja létrehozóit. Az antik szerzőket szövegkiadójuk nevével együtt szokás idézni.

Mivel pedig a szövegkiadást általában kiadó is megjelenti (adott esetben a Clarendon Press), jogi értelemben véve is az. Nincs azonban köszönetnyilvánítás sem a címlaldalon, sem másutt a Clarendon Pressnek, amiért a facsimile kiadás jogát Ferge Gábornak, illetve kiadójának átengedte.

A recenzens ráadásul ismeri David Wynn úrnak, a Clarendon Press (= Oxford University Press) jogi osztálya vezetőjének véleményét, amely szerint is a Ross-féle kiadás 2021-ig áll szerzői jogi védelem alatt (Ross 1971-ben halt meg). Ez az angol álláspont. Magyar kiadó őket sem a facsimile kiadás ügyében, sem a Ross-féle kommentár lefordítása ügyében nem kereste meg. Meg kell tehát állapítani, hogy Ferge és a Logos Kiadó Ross görög szövegkiadását a Clarendon Press tudta nélkül közölte. Jegyezzük meg, hogy a (legalábbis) az angolszász és európai országokban efféle dolog nincs szokásban. De mindettől függetlenül: ha Ferge ki is használhatta a nemzetközitől eltérő magyar jogot a facsimile kiadás estében, miért nem érezte erkölcsi kötelességének, hogy a kötet együtödét kitevő szöveg kiadójának nevét szintén feltüntesse a címlaldalon?

Ferge továbbá elmulasztja közölni az Olvasóval, hogy melyik Ross-kiadást melléli (mert kettő van, amint ezt természetesen ő is tudja, lásd *Előszó* 10. jegyzet). A görög szövegből megállapítható, hogy az első, 1924-es változat reprinteltetik. De vajon miért éppen ez? Miért nem a javított második, 1953-as kiadás, hiszen Jaeger is ezt tekinti kiindulópontnak? Ferge azt mondja, hogy „... a *Kommentárba* természe-

resen felvettük az 1924-es és az 1953-as kiadás valamennyi eltérését” (xix. old. 10. jegyzet) – ami természetesen teljesíthetetlen ígéret pl.: 1064b37 ω s, amit Ross a második kiadásban kizárt, ezt Jaeger átvette, majd az eltérést Ferge figyelmen kívül hagyta, hiszen nem jelölte. Fennáll tehát a kérdés, vajon miért éri meg külön összevetni azt, amit maga Ross már egyszer elvégzett? A furcsaságra nem kapunk magyarázatot.

A KOMMENTÁR

Ferge a címlapon (lásd fent) azt állítja, hogy a kommentárt ő írta. Az előszó xx. oldalán is úgy beszél a kommentárról, mint legsajátabb szellemi termékéről. Például: „...kitértünk a görög kommentátorok által alapul vett textusokra... Figyelembe vettük továbbá a monografikus irodalomban klasszikusként kezelt toposok eltérő szövegváltozatait, valamint a filológiai kutatásban lezáratlan, illetve lezárhatatlan...vítés helyeket” vagy „A Kommentár anyagába felvettük az összes szövegkritikai és exegetikai analízist, vagyis filológiai tekintetben teljességre törekedtünk”, „... (feldolgoztuk) a görög textusra visszamenő modern kommentárokat” stb. (mind a xxi. oldalon).

A recenzens természetesen nem tudta a teljes kommentárt végiglemezni. A Z, H, Θ , M, N könyvekből választva azonban furcsaságokkal találkozott.

Az H könyv 6. fejezetének 7. lábjegyzete, mintegy 10 sor semmilyen hivatkozást nem tartalmaz. Így szól (*in extenso* idézve):

„Az 1054a36–b7-ben Aristotelés kimutatja, hogy a speciést egyesíti (cf. *Komm.* H6. n12.) az a tény, hogy genera csak mint differenciájának anyaga, differenciája pedig csak mint genusának formája létezik. Ez a magyarázat nem vonatkozik a legfelsőbb nemekre (*summa genera*), vagyis a kategóriákra, amelyeknek nincs sem intelligibilis, sem szenzibilis anyaguk. Ezek egysége azonban nem kíván magyarázatot, saját természetük által az egység példái, ahogy a létezőnek is példái. Mert az egység és a létezés mindenképpen állít-

ható róluk; az egységet és a létezést definícióik nem is említik (*de facto* nincs is definíciójuk, hanem csak leírhatók, Ps.-Alexandros 563.17). E szekcióban van egy bizonyos mérvű ismétlődés, ez a hangsúly kedvéért történik. Mivel bármely legfelső nemnek (*summum genus*) éppen természeténél fogva egynek és létezőnek kell lennie, az egyet és a létezőt nem kell állítani semmilyen *summum genus* definíciójában.”

Ha felütjük Ross kommentárját, a következőt olvashatjuk: „Aristotle has shown that a species is uni-

fied by the fact that its genus exists only as a matter of its differentia, and its differentia only as the form of its genus. This explication does not apply to *summa genera* (i. e. the categories), which have no matter either intelligible or sensible. The unity of these, however, needs no explanation; they are by their own nature instances of unity ($\delta\pi\epsilon\rho\ \epsilon\nu\ \tau\iota$), as they are instances of being. Because unity and being are inevitably predicable of them, unity and being are not mentioned in their definitions (really of course, they have no definitions but can merely be described, Alexander 563.17). The section contains a certain amount of repetition, but this is for the sake of emphasis. *The rearrangements of the text by Alexander and Schwegler are not necessary and do not help matters; Since any summum genus must from its very nature be*

a one and existent, »one« and »existent« need not be inserted in the definition of any *summum genus*.” (Ross, II. 238. – kiemelés G. Gy.)

Ross eredeti jegyzete és Ferge hivatkozás nélküli fordítása között annyi a különbség, hogy néhány részt Ferge kihagyott, illetve az „Alexandros” nevet „Ps.-Alexandros”-ra módosította (ami M. Hayduck kiadása óta [Berlin, 1891], azaz Ross számára is tudott volt, csak valamilyen okból nem kívánt ezzel a tudálékos megoldással élni), valamint zárójelzést változtatott. Hangsúlyozom: Ferge jegyzetében nincs semmilyen hivatkozás Rossra. Az már mellékes kérdés, hogy ki is hivatkozik tehát a görög kom-

Aristotelés és Phyllis
Hans Baldung Grien metszete

mentátorokra és a görög textusra visszamenő modern kommentátorokra?

E jegyzet nem áll egyedül. A fejezet 13 jegyzetéből 11 Rossé, 2 Fergéé (2. és 12.) A 13 jegyzet kétszer hivatkozik Rosstra (5., 6. jegyzet), egy-egy rövid idézet formájában. Az idézetek környezete azonban, ami szintén Rosstól fordítódik, már nincs idézőjelben. Másutt sem jobb az arány. Az M könyv első öt fejezetének összesen 77 jegyzetéből 67 Ross-fordítás. Van ezenkívül 3 J. Annas, 3 Oxford translation és 4 Ferge-jegyzet, amelyből egy (M5. 1. jegyzet), az első könyv 9 darab, egytől egyig Rosstól fordított jegyzetere való utalás, egy (M2. 16. jegyzet), pedig Ross és Jaeger 1077a22 helyhez írott apparátusainak centója (ahol egyébként az utolsó mondat hivatkozás nélküli Ross-fordítás).

A Rosstra való támaszkodás technikailag egyébként igen változatosan kivitelezett. Van (rengeteg) nem jelzett fordítás. Mások Ferge jegyzet közben idéz egy-egy mondatot Rosstól, amelynek azonban teljes környezete fordítás – ezzel akarva-akaratlan azt sugallja, hogy az idézett mondat kivételével a többi saját kontribúciója. Van, hogy Ferge elkezdi egy idézetet, amiről nem derül ki, hol a vége. Végül sok esetben a nem jelzett fordítás végén szerepel, hogy „cf. Ross”, de szakirodalmi felsorolásban. Következésképpen ez az utalás megint félrevezető, mert nem lehet hivatkozásnak tekinteni.

Ferge azonban sokszor Ross jegyzetét is rosszul fordítja.

1. Például a H.1.1042b8-hoz írott jegyzetben (18. jegyzet) a következő olvasható: „...A *Physican* kívül más művek idézetét cf. Bonitz...”. Ezzel szemben Rosznál az áll: „For the citation of other works than the *Physics* under the title τὰ φυσικά cf. Bonitz”. Azaz: „A Fizika mellett τὰ φυσικά névvel hivatkozott egyéb műveket lásd Bonitz stb.”

2. Teljes zűrzavar a Θ3. 1047a30–b1 jegyzete (13. jegyzet), amelynek fordítását majd alább vizsgáljuk. Ferge ezt írja: „Tagadjuk, hogy mozgattak, mert aktuálisan nem léteznek, azt mondjuk, hogy a gondolat vagy a vágy tárgyai, nem létezhettek aktuálisan.” (Kiemelés az eredetiben – G. Gy.) De hát miért *ne* létezhetnének aktuálisan a vágy vagy a gondolat tárgyai? Ross természetesen ilyet nem írt: „We refuse to say that they are moved, because they do not exist actually: we say that they are objects of thought or desire, because they *will* exist actually.” (Kiemelés az eredetiben – G. Gy.) Azaz: „Tagadjuk, hogy mozgattak, ugyanis nem léteznek aktuálisan. Azt mondjuk, hogy a gondolat vagy a vágy tárgyai, mert valamikor aktuálisan létezni *fognak*.”

3. M.3.1078a36–b1 jegyzetében (11. jegyzet) ezt olvassuk Ferge fordításában: „A matematika nem beszél a szépről, de bizonyos tárgyaknak megvannak ezek az attribútumai.” Ross: „Mathematics does not speak of beauty but it proves that certain objects have these attributes, which are the very soul of beauty”. Azaz: „A matematika nem beszél a szépről,

de bizonyítja, hogy bizonyos objektumok rendelkeznek ilyen tulajdonságokkal, amelyek viszont a szépség lelkét alkotják.” Ferge összevonása egyszerűen értelmetlenné tette Ross jegyzetét.

4. Z.7. 1033b19–21, (8. jegyzet) különlegesen érdekes. Ferge szerint Arisztotelész „Most rátér annak megfontolására, hogy mi következik abból, hogy ha valaki tagadja a forma keletkezését, vagyis abból a platóni tanításból, hogy a formák örökkévalóan és függetlenül léteznek.” Ferge szövegében ha valaki tagadja a formák keletkezését, az ugyanaz, mint hogy a formák örökkévalóan és függetlenül léteznek. Sajnos Ross, és pláne Arisztotelész nem ezt mondja. Ross: „Aristotle passes now to consider a doctrine which might seem to follow [kiemelés – G. Gy.] from his denial of the creation of form, viz. the Platonic doctrine that Forms exist eternally and independently.” Azaz, *ami következhetne*, de nem következik (*casus irrealis*). Valóban nem is következik, mert, bár Arisztotelész is állítja, hogy a formák nem keletkeznek, ebből még nem következik számára, hogy azt is elismerné, hogy örökkévalóan és függetlenül léteznek. Éspedig azért nem, mert az ő megoldásában a formák egyedi dolgok minőségei. (Tehát: οὐδὲν δεῖ ὡς παράδειγμα εἶδος κατασκευάζειν). Azaz éppen az ellenkezője annak, mint amit Ferge érteni vélt.

FERGE SAJÁT KONTRIBÚCIÓI

Mint fentebb mondtuk, a M könyv első fejezetének 77 jegyzetéből 2 származik Fergétől, úgymint M1. 7. jegyzet és M2. 25. jegyzet 1077b9–10. E kettőből az első egy önálló összefoglalás. Így szól:

„A γένη pluralisa a görögben eleve mutatja, hogy itt a matematikai számok »több« (pluralis) neméről van szó, s hogy nemben különböző matematikai számok nyilván nincsenek. Ezért Jaeger <...>-ben levő kiegészítése, bár értelemben segít a modern nyelven történő elgondolásban, szövegkritikailag felesleges (ed. 164. app. crit.), mert a görög gondolatmenet anélkül is pregnáns, nem szorul kiegészítésre, ahogy Annas angolul gondolja. (Transl. 93., 133., 142. old.)”

Jaeger ugyanis 1076b38–39-ban kiegészíti a mondatot a „végtelen sok” betoldásával, elfogadva Bessaron és Aldus konjektúráját, amit egyébként már 1924-es első kiadásában Ross is hoz az apparátusban. Röviden a következőről van szó. Arisztotelész vizsgálja azt a matematikafilozófiai álláspontot, amely szerint az ideális matematikai tárgyak nem függetlenül léteznek, hanem az érzékelhető dolgokban vannak. Ez az álláspont azzal jár, hogy a dolgok különbségei szerint az ideális matematikai is különbözni fog. Arisztotelész először a geometria felől elemzi a következményeket, másodsor az aritmetika felől. Érvelése nehezen érthető. Valószínűleg a következő évről van szó: amennyiben az ideális számok a megszámlálható csoportok tagjaiban vannak, akkor nyilván nem lehetnek azonos ideális egységek az olyan különböző típusú

létezőkben, mint az érzékelhető dolgok, az elgondolt dolgok vagy a pontok, mely utóbbiakat a természetes számok egységeivel azonosítunk. Mivel pedig ezek a dolgok nem tartoznak egy genuszba (mint korábban bizonyította), a hozzájuk tartozó számok sem fognak egy genuszba tartozni, következésképpen több számgenusz lesz, ami abszurdum. A kommentátorok ott vannak eltérő véleményen, hogy Arisztotelész szövegében van-e egy másik, erősebb érv is, nevezetesen, hogy a bírált matematikafilozófiai álláspont következménye az is, hogy végtelen sok genusz jön létre (a dolgok végtelen sokfélesége miatt), ami a matematikai tudást általában tenné lehetetlenné (lásd *Második Analitika*). Mármost jegyzetében Ferge nem biztos, hogy rosszra gondol, de vegyük észre, hogy legalábbis fogalmazása kétes sikerű. Ferge szerint a többes szám mutatja, hogy több dologról van szó, és azt, hogy nemből különböző matematikai számok nincsenek. Ez egy *non sequitur*, mert a következtetés egy eleme hiányzik, ti. hogy miért ne lehetnének? (A „γένη pluralisa” birtokos jelzős kifejezés pedig szintén rossz, hiszen a γένη már eleve plurális.) Azt meg végképp nem érti a recenzens, hogy Jaeger görög konjektúrája miért a modern nyelvi elgondolást segíti? Ferge álláspontja azt sugallja, hogy görögül érthető volna a hely. Hadd kérdezze meg a recenzens: ugyan miféle genetikus különbség van egy görögül nehezen érthető és egy ma is beszélt nyelven nehezen érthető érv között strukturális szempontból? (Jegyezzük meg mellékesen, hogy a javítási javaslat maga a XIV. században élt görög Bessarion bíborostól származik.) Miért van továbbá jelentősége annak, hogy Julia Annas éppen angolul gondol valamit? Ha történetesen egy német (francia, spanyol stb.) cikket ír, nem ezt gondolta volna? Annas javaslata ráadásul, angolul vagy sem, de nem azonos a Ferge által idézett állásponttal, ugyanis Annas éppenhogy megvédi Jaeger konjektúráját. („J.’s insertion makes better sense...” Annas, 133. old.; „This insertion is probably right...” 142. old.)

A második önálló jegyzete M2. 25. jegyzet, ami egy fordítási megoldást magyaráz. Itt csak annyit jegyeznek meg, hogy a körülményesebb megoldást (amit Ferge elvet), miért kell éppén *németül* értelmezni? Ugyanis Ferge a τὸ ἐξ ἀφαιρέσεως-t „az elvonatkoztatás eredménye”-ként fordítja, ami J. Annas kommentatív típusú megoldásával azonos: „the result of abstraction” (Annas, 94. old). Nem illett volna inkább rá hivatkoznia? (Javasolom egyébként, hogy az Olvasó vesse össze a magyar és az angol fordítást.)

Ferge továbbá igényt tarthat az M könyv bevezetésének utolsó három paragrafusának annotált bibliográfiájának, illetve az egyes jegyzetekhez tartozó szakirodalmi hivatkozások felsorolásának szerzőségére.

A leggyakrabban azonban egészen különös jellegű Ferge hozzájárulása Ross jegyzeteihez. Merthogy változtat rajtuk, az tagadhatatlan.

1.1087a22 jegyzete: „Mert az ἀπόδειξις-nek az első alakzatban (An. Post. A 14) kell lennie, és ebben az

alakzatban az univerzális premisszák mindig univerzális és nem singuláris [sic!] konklúziót adnak.” Ross: „because ἀπόδειξις must be in the first figure (An. Post. i. 14.), and in that figure universal premises always give a universal conclusion.” Nem tudom, érzi-e az Olvasó Ferge hozzájárulásának súlyát?

2. 1049b36–1050a1-hez Ross kisebb esszét írt. Ezt Ferge szorgalmasan és gyakorlatilag szó szerint le is fordította (már nem lepődünk meg, hogy kevés idézőjellel találkozunk), ám a végére odateszi, hogy „cf. Ross II. 261–262.”. Nos, az összehasonlítás tényleg megmutatja, hogy Ferge hozzátett Ross szövegéhez. Amikor Ross azt írta, hogy „The distinction drawn in the *Physics* seems to be due to an ambiguity in the word γέγνε.” Ferge azzal haladja meg Rosst, hogy zárójelben hozzát teszi a mondat végéhez: „(perfectum!)”. Netene.

Lássuk végül egyetlen jellemző példa dióhéjában Ferge kommentárjának lényegét. A 9. könyv 6. fejezetében talált rá a recenzens. 6.1048b9–12. (9. jegyzet)

Itt a görög mondatban egy szövegromlás a szövegkiadókát különféle javításokra kényszerítette. Ferge jegyzete így szól:

„A mondat szerkezetét aligha lehetséges úgy, ahogy a kéziratokban áll, és elképzelhető, hogy a δύναμει καὶ ἐνεργείαι után (–) valami ἢ ὑπάρχει τὸ δύναμει καὶ ἐνεργείαι-hoz hasonló esett ki – így Ross (II.252). Vele szemben Jaeger (ed.184 app. crit) nagyobb lacunát sejt: ἔτι δε ἄλλως δοκεῖ ὑπάρχειν (továbbá más módon látszik fennállni). *De talán elegendő, ha ἢ-t szúrunk be, és a következő dativusokat úgy vesszük, mint dativus ethicusokat, amelyeket hanyagul használt; a szerkezetváltást, mint az aristotelési nyelv egyik sajátosságát cf. Bev. cap. 6.3.1. et Előszó.*” (733–734. old. – kiemelés G. Gy.)

Ferge jegyzetét az Olvasó akár magiszteriálisnak is találhatná. Ross tett egy javaslatot, vele szemben Jaeger tett egy másikat. Mindkettejük kísérletezéseivel szemben azonban van egy egyszerűbb megoldás, amelyre a jegyzetíró tesz javaslatot, természetesen a tudományban szokásos szerénységgel. Onnét tudjuk, hogy a javaslat a jegyzetíróé, hogy a mások által javasolt megoldások után, hivatkozás nélkül történik, valamint indoklasként saját előszavára, illetve majdan olvasható bevezetésére utal. Íme, igazolódott, hogy „eredményeiben túlmutat” az „oxford maior” kiadás (vii.old.).

Nos, aki veszi magának a fáradságot, hogy utánanézzon e hely javítási javaslatainak, kissé más helyzetet fog találni. Először is Jaeger Rossnak nem a Ferge által idézett megoldást tulajdonítja, hanem, mit tesz isten, éppén az ἢ-t. („post energieiai supplet ἢ Ross...” Jaeger a OCT kiadás 184. old.). Méghozzá, mint kiderül, nem is véletlenül. Ross, aki, miután a Ferge által idézett megoldást is megvizsgálja, inkább az egyszerűbb, az ἢ mellett dönt, a következő indoklással: „perhaps, however, it is sufficient to insert ἢ and treat the following datives as ethical datives used loosely as in the instances quoted in Bonitz, Index... (4 péld-

da). For a similar solution (Ross saját példája).” (Ross, II. 252. old. – kiemelés G. Gy.) Összefoglalás: Ferge hiányosan idézi Rosst, rosszul idézi Jaegert és azt a látszatot kelti, mintha maga javasolná, amit valójában ismét, de már jól elrejtetten idéz Rosstól. Vajon mi magyarázhatja a tényeknek ezt a bonyolult átszerkesztését?

A recenzens bevallja, hogy értetlenül áll Ferge hivatkozási technikája előtt. Hiszen más helyeken látható, hogy nem idegen tőle a kínos pontosságú idézés. Egyrészt időnként maga is hivatkozik Rossra (általában egy tőle fordított hosszabb szakaszban, egy sor erejéig), másfelől többször még mások szóbeli megjegyzéseit is megjegyzeteli. (742., 751. old.) E kiszámíthatatlanul gyakorolt hivatkozások pedig elveszik annak lehetőségét, amit Radnóti Sándor szellemesen úgy fogalmazott meg, hogy Ferge Gábor premodern álláspontot képvisel a szellemi tulajdonnal kapcsolatban. Másfelől nem lehet, hogy valaki azt hisse kollégáiról, hogy nem ismerik a Ross-kommentárt.

A legvalószínűbb, hogy J. L. Borges látnoki tolla fedezte fel Ferge Gábor titkát. Borges *Pierre Menard, a Don Quijote szerzője* című halhatatlan novellájának¹ író hőse arra a példátlan feladatra vállalkozott e század derekán, hogy megírja a *Don Quijotét*. Nem tévedés – nem más *Don Quijotét* akart megírni, nem modernizáló átíratot akart készíteni, hanem *magát a Don Quijotét* akarta megírni, szóról szóra. A feladathoz a közben eltelt három évszázadot kellett semmissé tenni, és Miguel Cervantesnek kellett lenni. Bámulatos eredmény született. Ha Cervantes sorait tekintjük, hogy „...az igazság, melynek anyja a történelem, az idő versenytársa, a cselekedetek letéteményese, a múlt tanúja, a jelen intó példája, a jövőndő hírnöke”, nos e poros rétorikában ma már kevés örömet találhatnók. Bezzeg amikor Menard 1934-ben azt írja, hogy „...az igazság, melynek anyja a történelem, az idő versenytársa, a cselekedetek letéteményese, a múlt tanúja, a jelen intó példája, a jövőndő hírnöke”. vajon nem a modernitás gondolatával való heroikus leszámolást olvassuk-e? Mi volna különös Ross teljesítményében, aki Bywater, Joachim, Forster, Collingwood, Jaeger kollégájaként és egyenrangú társaként az oxfordi donok elképzeltetlenül inspiráló környezete, könyvtárai és nyugalma között azt írta I. 3.1054b26–27 jegyzeteként, hogy „Aristotle means that if A and B are different, there must be a single storable respect in which they differ. If A differs from B in genus, B also differs from A in genus; if in species, then in species. He does not mean that they must have an attribute in common; this is not true in the extreme case.”? Nem példátlanul nagy dolog-e ezzel szemben, amikor Ferge Gábor hiányos könyvtárak, ellenséges körülmények és képtelenül rossz lehetőségek között azt írhatja, hogy „Aristotelés azt akarja mondani, hogyha [sic!] A és B különböznek, akkor kell hogy legyen egy megálapítható [sic!] szempont, amelyben különböznek. Ha A különbözik B-től genusban, B szintén különbözik A-tól genusban; ha

speciesben, speciesben. Nem arra gondol, hogy kell lennie egy közös attribútumoknak.” Csoda-e hát, ha Ferge oly mértékben azonosíthatta magát Ross-szal, hogy már maga sem tudta megkülönböztetni, mikor ír ő, és mikor Ross?

Nagy kár persze, hogy Pierre Menard zsenialitása nem vált nemzetközi gyakorlattá. A fantáziátlan szokásrend szerint az, aki Ross-szal egyetért, az hivatkozik is rá.² Vegyük észbe, hogy egy fentihez hasonló skandalum a magyar tudományosságot is diszkreditálja.

Ezek után az már csekélységnek számít, amikor Ferge az előző xix. oldalán kicsit tolakodóan azt írja, hogy „Fordításunk a ma általánosan a leghitelesebbnek elismert két oxfordi szövegkiadáson alapul: a Ross-félén (*maior editio critica*) és a Jaeger-félén (*minor editio*), s a köztük fennálló valamennyi [!] – G. Gy.] eltérést a *Kommentárban* közli, és ott fordításban adja.”

A recenzens csak a fejét vakarhatja e megjegyzés olvastán. Mindenekelőtt: Ross a második, javított kiadásban (1953) Jaeger publikált javaslatait messzeemenően figyelembe vette, és az apparátusban, illetve a jegyzetekben méltatta. 1957-es kiadásában Jaeger ugyanezt tette Ross javaslataival. A két tudós, bár nem volt szoros kapcsolatban, példamutató tisztelettel hivatkozott egymás munkáira. Mármost mit tehetett Ferge elvileg is hozzá ahhoz, amit a század két legnagyobb Arisztotelész-kiadója maga elvégzett? Arról már nem is beszélve, hogy minden modern fordítás a két nagy kiadó munkájának összevetésén alapul – ez sem Ferge találmánya.

Végül, és ezt is Borges mondja valahol, a minden és a semmi isteni privilégiumok. A recenzens találmára felütötte a Jaeger féle OCT kiadást, és 1065b13-ban azonnal talált egy eltérést Ross és Jaeger között, amit Ferge nem „közöl”. Jaeger η κοῦφον τὸ δὲ βαρὺ változatot hoz, míg Ross η κοῦφον καὶ βαρὺ-t. Ferge a fordításban Jaegert követi, jegyzet pedig nincs.

A FORDÍTÁS

Bárminemű fordítás legfőbb elvét még mindig a híres Pázmány-mondás mondja ki legszebben. Egy fordításnak olyannak kell lennie, mintha magyarul íródott volna eredetileg is. Annyira jól megfogalmazott követelmény ez, hogy a konverze is maradéktalanul igaz. Az a fordítás, ami magyarul nem értelmes és nem érthető, az vagy rossz, vagy az eredetiben is értelmetlen volt.

Ennek az elvnek egyik változata az a Vidrányi Katalintól származó paradoxon, hogy először is érteni kell a fordítandó szöveget, azután magyarul kell tudni, és csak harmadsorban fontos az eredeti nyelv alapos ismerete. Ennek alapján meg lehet fogalmazni azt a három kérdést is, amelyek mentén minden fordítás érté-

1 ■ J. L. Borges: *A titkos csoda*, Európa Kiadó, Budapest, 1986. 72–84. old. Jánosházy György fordítása.

2 ■ Lásd például az *Clarendon Aristotle Series* előszavait, illetve bevezetéseit.

ke egyértelműen elbírálnak. Tisztában van-e a fordító a szöveg értelmével? Megfelelő stílusban ír-e magyarul? Végül a harmadik, melyet e recenzióban nem fogunk vizsgálni, hogy filológiailag megbízható-e? Arisztotelész persze, nem vitatható, különlegesen nehéz eset. A fenti elvárásrendszer az ő esetében nyilvánvalóan úgy módosul, hogy szépen csengő irodalmi prózát nem várunk, követhető érveket viszont igen.

Lássuk tehát, hogy az első szempont miként van meg Ferge szövegében. A recenzens két példát szeretne kiemelni. Az első a 9. könyv harmadik fejezetének végéről származik (1047a30–47b2), ahol Arisztotelész a megaraiakkal szemben érvel a lehetőség szerinti (potenciális) létezés fogalmának szükségessége mellett. Az utolsó gondolatmenetet Ferge így fordítja:

„A »ténylegesség« elnevezés a »teljesültség«-gel áll összefüggésben, és leginkább a mozgásokról vittük át más dolgokra; ugyanis a ténylegesség leginkább mozgásnak látszik, ezért nem is utalják az emberek a mozgatottságot a nem-létezőkhöz, hanem más kijelentésmódokat <használnak>, így például azt mondják, hogy a nem-létezők: amiket elgondolni és amikre vágnyi lehet, de azt nem, hogy mozgatva vannak; és pedig azért, mert e szerint még a ténylegesség szerint nem-létezők is ténylegesség szerint lennének <ha mozgatva lennének>. Mert a nem-létezők némelyike lehetőség szerint »van« de nem »létezik«, mert nem teljesültség szerint »van.« Q 3. 1047a30–47b2.

Ferge szövegezésében a paragrafus értelmetlen. Először is nem világos, mit jelent Ferge szerint az, hogy a mozgatottságot „nem utalják ... a nem-létezőkhöz”. Az „utalásról” ráadásul kiderül, hogy egy „kijelentésmód”, merthogy „az emberek más kijelentésmódokat használnak (– nem pedig ezt)”. Hogyan lehet a mozgatottságot ekképp ide vagy oda utalni? És mitől volna ez egy kijelentésmód?

Aztán: a „nem-létezők” után a kettőspont közbeszúrt értelmező mellékmondatot sejtet, aminek az a következménye, hogy az lesz a nem-létező, amit elgondolni, illetve amire vágnyi lehet. (Ferge bizonyos nagyvonalúsággal kezeli a kettőspontokat. Példa: „Így nyilvánvaló, hogy a határt annyiféleképpen mondjuk, ahányféleképpen az elv <kezdetet>; sőt többféleképp: mert az elv: egyfajta határ, de nem minden határ: elv.” 1022a11).

A „nem-létezők” illetően meghatározása azonban értelmetlenség volna, hiszen ekkor elég lenne vágnynom felebarátom bármiféle jószágára (a feleségéről nem is beszélve), hogy az nem-létezővé váljék. Mindebből arra következtet Ferge szövege, hogy a „ténylegesség szerint nem-létezők”, „ténylegesség szerint lennének”, ami persze lehetetlen (miccsoda meglepetés!).

Hát ezért a zűrzarvarért kár megfeszített erővel Arisztotelészt tanulmányozni. Csakhogy a görögben (meg a jó fordítóknál) a Filozófus nem beszél értelmetlenséget, merthogy nem azt mondja, amivé fordították. Az ő szövege ugyanis valahogy így hangzik:

„A »ténylegesség« elnevezés, amely a »teljesültség«-gel áll összefüggésben, leginkább a mozgásokról ke-

rült át más dolgokra is. Úgy látszik ugyanis, hogy a ténylegesség leginkább a mozgás. Éppen ezért a nem létezőkhöz nem szokás hozzárendelni a mozgattatást, szemben más állítmányokkal. Például az mondható, hogy a nem létezők »elgondolhatóak« vagy »megkívánhatóak«, az viszont nem, hogy »mozgatva vannak«. Mindez pedig azért, mert a ténylegesen nem létezők majd ténylegesen létezők lesznek. A nem létezők közül ugyanis némelyek lehetőség szerint vannak, de ugyanakkor nincsenek, mert nem ténylegesen vannak.”

A szöveg természetesen így sem könnyű, de legalább nem értelmetlen. Arról van szó, hogy fel kell tételezni a tényleges dolgok mellett olyanokat is, amelyek a jövőben lesznek ugyan de most csak lehetőségek. Ilyen a majd októberben érő szőlő, a jövőre megszülető gyermek, a holnapi vacsora stb. Ezek a dolgok szigorúan véve most nincsenek meg, mert ténylegesen nincsenek jelen. Attól azonban, hogy a jövő havi fizetésem még nincs a kezemben, még elgondolhatom vagy vágyhatom rá. Nem tehetem viszont a pénztárcámba, és nem fizethetek vele egy hús seritalért. Abban a tekintetben, hogy most nincsen, a jövő havi fizetésem nem különbözik a hamarosan elkészülő örökmozgómtól. Különböznek viszont abban, hogy amíg közalkalmazotti fizetésemet jó eséllyel megkapom, tehát fog létezni, addig az örökmozgó nem fog létezni a jövőben sem, merthogy létezése lehetetlen. A nem létező dolgok tehát nem egyformák. Van, ami nincs, de egyszer lesz, míg mások nincsenek és nem is lesznek (persze ez utóbbiak sem csak egyetlen típusba tartoznak, lásd alább). A nem létező dolgokról ennek ellenére tehetek bizonyos típusú állításokat, mint például azt, hogy el tudom őket gondolni, vagy hogy törekedhetem rájuk (legfeljebb butaságot gondolok és hiábavalóan törekszem). Az elgondolt dolgok ugyanis intencionálisan létezhetnek (mint elgondolások). Más típusú állításokat viszont nem tehetek róluk. Például a mozgással kapcsolatos állítások csak aktuális, tényleges létezőkre vannak értelmezve. A mozgással kapcsolatos állításoknak már ilyen az ontológiai elkötelezettségük (szemben az előbbi predikátumokkal, melyeknek intencionális „elkötelezettségük” van). Mivel pedig a „ténylegesség” a „teljesültséggel (=befejezettséggel)” rokon, és a mozgással függ össze (lásd a 9. könyv korábbi fejezeteit), a „ténylegességnek” a „mozgó” predikátumhoz hasonló elkötelezettsége rögtön értéketővé válik. (Cf. 08. 1050a21 sköv.)

A második példa pár sorral alább következik. 04. 1047b4–5 Ferge tolmácsolásában így szól: „...nyilvánvaló, hogy nem lehet igaz azt mondani, »ez ugyan lehetséges, de nem létezhet«, mert ezen a módon azok a dolgok, amelyek lehetetlen, hogy legyenek, elkerülnék figyelmünket”. Az Olvasó joggal csóválja a fejét, mi abban a nagy csoda, amikor hamis egy önellentmondó állítás? (Ti. hogy valami lehetséges és nem lehetséges.) És miért kerülnék el a figyelmünket a lehetetlen dolgok, ha éppen most

szerepeltek az érvben („...de lehetetlen”), ráadásul éppen most mondtunk valami elég nagy lehetetlenséget ugyanebben a mondatban?

Ferge rossz fordításával szemben Arisztotelész most is nagyon fontos dologról és eminensen érthetően fogalmazva beszél. Azt mondja: „...világos, hogy nem találatik igaznak azt mondani, hogy »ez ugyan lehetséges, de soha nem lesz« (οὐκ ἔσται δε), mert így a lehetetlen kicsúszna a kezünkből.”

A szöveg értelme a következő. Ha a „lehetségest” úgy definiáljuk, mint ami bár most lehetséges (tehát most nincs), de egyúttal megengedjük, hogy ne is legyen soha, akkor nem fogjuk tudni a lehetségest és a lehetlent különválasztani. Azaz, bármi, még ha soha nem valósul is meg, lehetséges lesz. Ekkor tehát a recenszens távolugró olimpiai aranyérme és a már említett örökmozgó ugyanolyan típusú dologgá válik. Márpedig annyit szerénytelenség nélkül meg lehet kockáztatni, hogy, bár egyik sem valósul meg, a második sokkal kevésbé lehetséges (mert más módon „lehetséges” – ti. lehetetlen), mint az első. Mivel tehát a konklúzió abszurd, *modus tollens*szel következik, hogy a kiindulás rossz, tehát a „lehetséges” definíciójában meg kell követelni a valamikori megvalósulást.

A NYELV

Ferge a kötet címében külön hangsúlyozza, hogy a „terminológia megállapítása” az ő műve. A recenszens bevallja, hogy zavarba jön az efféle állításoktól. Mert, tisztesség ne essék szólván, mi ebben az olyan jelentős dolog? Miféle különleges szerzői jogi igényt takar ez az ismét kicsit tolakodóra sikerült formula? Vagy csak az azóta elhíresült „létezésre” (οὐσία) vonatkozó szerzői jogát kívánja Ferge bejelenteni? Boethiustól Moerbekéig, Gadamertól Julia Annasig vajon nem minden fordító és fordítás triviális előfeltétele-e, hogy valamiféle terminológiát megállapítsunk?

A recenszens egyébként nem kíván abba a kilátástalan vitába bocsátkozni, hogy az arisztotelészi terminusoknak mi a magyar megfelelőjük. A recenszens Arisztotelésszel együtt vallja, hogy a nevek mint hangalakok konvenciótól függően bírnak jelentéssel. Következésképpen rengeteg egyenrangú megoldás lehetséges, amelyek között az ízlés, a stílus, az irány dönt. Biztos lesz olyan, aki a „létezőséget” nem fogja rusnya modorosságnak tekinteni, mint a recenszens, csakhogy erről vitát nem szabad kezdeni. Ferge Gábor szíve joga, hogy tessenek neki, éppúgy, mint a recenszensnek az, hogy ne tessenek neki. A legbölcsebb idő fogja eldönteni, kinek van igaza.

Hanem amíg a terminológiát tetszés szerint állapíthatta meg Ferge Gábor, az írásjelek használatát (lásd fentebb a kettőspontokat) és a stílus magyarosságát már nem állapíthatja meg. E tekintetben pedig meglehetősen sok csúfság üldögél a szövegében. Például „bármely tetszőlegesen valamennyi dolog” (1024a11). Aztán afféle hol banális, hol zavaros mondatok, mint amikor rávezeti az Olvasót, hogy „[Arisztotelész]

főnevekben, fogalmakban gondolkodott” (xxxv. old.). Vagy, hogy „...a tartalmilag telített mondanivaló zsúfolt mondatszerkezetet eredményez, ami már nem pusztán szófukarság... hanem *zsúfoltság* is.” (xxxiii – kiemelés az eredetiben.) Mit kezdünk olyan kifejezésekkel, hogy „a genus kiesett a nézőpontból” (686. old.), vagy hogy valami „nem fogad el variációt” (Θ1. 4. jegyzet), esetleg „a tárgykeret nem megy át episztemológiai szintre” (xiii. old.), sőt Arisztotelész „az aporiák közt próbált kozmomorf [?! – G. Gy.] módon arányt felállítani” (uo.)? A „szemlélődni” ige tranzitív használatáról nem is beszélve. (M1. 1. jegyzet)

A kommentár stílusát érthetetlenül sok és felesleges idegen szó is ékteleníti, valamint az is, hogy nem egyenes az idegen szavak átírása. Itt ismerkedhetünk meg például a *pragmácia* kifejezéssel is (xiii. sköv. old.), ami W. Jaeger kiadásának *latin nyelvű* előszavából kerülhetett Ferge tollára. Ott azonban a közbeékelte görög szó a tanult ciceroniánus stílus jele, míg a magyarban fölösleges (és fellengzős) neologizmus (mert egészen egyszerűen filozófiai, illetve tudományos írást, értekezést jelent). Az átírásra példa, hogy hol „potentialitás”-t (Θ8. 11. jegyzet), hol „potencialitást” (uo. 15. jegyzet) olvasunk.

AZ ELŐSZÓ

Az előszó a *Summa philosophiae translationis* címet viseli (hm!). E negyvenoldalny fejezetben szó van a fordítást megalapozó „Arisztotelészt Arisztotelészből” elvről, a második kötet vázlatos tartalmi ismertetéséről, a fordításban használt kiadások problémájáról, a *Metafizika* szövegének kialakulásáról, végül pedig a görög *Metafizika* nyelvezetéről. A fordítással kapcsolatban Ferge sarkosan leszögezi, hogy „a mai Arisztotelész szakirodalomban kritikai követelmény az antik Arisztotelésről leválasztani az arisztotelianus nyelvet és koncepciót” (xi. old.). A recenszens két okból nevezi sarkosnak Ferge megállapítását. Egyrészt, mert angolszász nyelvterületen ez a követelmény ismeretlen. Következésképpen a német nyelvterület heideggeriánus hatás alatt álló filozófiatörténezeinek követelményét nem lehet abszolutizálni. Az analitikus hagyományra is igaz persze, hogy a középkori kommentátorokat részletesen Ross vette utoljára figyelembe, viszont az újabb kommentátorok a középkori elemzési irány helyett a modern analitikus filozófia eszköztárát alkalmazzák értelmezéseik során. J. Hintikka, Ch. Kirwan, J. Annas, G. E. L. Owen, J. Barnes stb., más és más okból ugyan, de mind vétenek a fenti Ferge-elv ellen. Egyébként a modern analitikus fogalomkészlet furcsa mód – minden eltérése ellenére – igen sok vonatkozásban kötődik a középkori filozófiai hagyományhoz is.

Másrészt a „sola scriptura” elv mint elv sem támadhatatlan. Ha Arisztotelésznek tényleg akkora hatása volt a neoplatonikusokra, az arab, a zsidó és a középkori filozófiára, mint azt Ferge egyébként helyesen mondja, akkor magyarázatra szorul, hogy vajon

ők mit és miért véltek olyan jelentősnek Arisztotelészben, illetve hogy amit ma értünk, az miben is jobb, mint amit ugyanebből a műből kiindulva a régiek értettek. Az, hogy Arisztotelész szervesen vált a filozófiai kultúra legmélyebb rétegévé, nem lehet csupán érthetetlenül meggyőző félrefordítások és félreértelmezések eredménye. Következésképpen a hagyomány levágása Arisztotelészről indokolatlan csonkítás (*pace* Heidegger).

Ferge előfeltevésének következménye, hogy – mivel a *Metafizika* szövege köztudottan nem egyenletesen kidolgozott formában maradt ránk – az arisztotelészi gondolatokat „eredeti” homályosságukban kívánja bemutatni. Ez azzal a vélt előnnyel járna, hogy Arisztotelész gondolkodását születésében tapasztalnánk meg. A recenzens azonban nem hisz a „homályosságot homályossággal” elvben, mert ennek rendesen az az eredménye, hogy a létrejött szöveg nem lesz érthető. Az Olvasó mármost hitetlenkedve meredhet a szövegre: ez lenne kétezer éve a filozófia alapja? Hiába is bizonygatná bárki, hogy „...ez a fajta kifejezésbeli homályosság az értelem valódi mélységéhez tartozik” (xl. old.) Homályos beszéd köztudottan homályos gondolatokat takar.

ÖSSZEFOGLALÁS

Amikor tehát egy ilyen fontos céllal és vitathatatlanul hatalmas energiával készült munkáról kell kimondani, hogy félresikeredett, akkor a recenzens egy kis kultúra tagjaként őszinte szomorúságot érez. A félresikerült nagy lehetőséget, a kudarcot valamilyen módon a saját kudarcának is érzi. (Mikor szül végre a magyar filozófia egy igazi *Metafizika*-fordí-

3 ■ E sorok írója is panaszkodott már arról, hogy a magyar Arisztotelész-recepció meglehetősen hiányos. Mindezt annak ellenére, hogy a fordítások száma ha nem is nagy, de ezért nem is jelentéktelen. Förster Aurél alig ismert *De animafordítását* (*Aristoteles a lélekről*, Ford., bev. és jegyz. ellátta Dr. Förster Aurél. Bp., 1915) Halasy Nagy József felelhető *Metafizika*-fordítása követte a háború előtt (*Arisztotelész: Metafizika*, Ford. Halasy Nagy József. Bp., 1936, 1957, 1992). A háború után készült Ritoók Zsigmond *Az athéni államfordítása* (Akadémiai, Bp., 1954), Rónafalvi Ödön és Szabó Miklós *Organon*-fordítása (*Organon I. Kategóriák, Herméneutika. Első analitika*, Bev., magy., jegyz. Szalai Sándor. Akadémiai, Bp., 1961), Sarkady János *Poétikája* (Helikon, Bp., 1963), Szabó Miklós *Politikája* (*Politika*, Bev., jegyz. Simon Endre. A szöveget Szabó Miklós fordítása alapján az eredetivel egybevetette Horváth Henrik. Gondolat, Bp., 1969), Szabó Miklós *Nikomakhoszi Etikája* (Bp. 1971), melyet Steiger Kornél *Eudemoszi Etika- és Nagy Etika*-fordítása követett (Gondolat, Bp., 1975), majd Adamik Tamás *Rétorikája* (Gondolat, Bp., 1982), végül szintén Steiger Kornél fordította le újra a *De animát* és a *De sensu et sensat* (*Arisztotelész: Lélefilozófiai írások*, Ford., utószó, jegyz. Steiger Kornél. Európa, Bp., 1988), a *Metafizika Z*-át, (Gond. 1 [1992] 125–157. old.), illetve Bognár László a *De generatione et corruptione*t (*Magyar Filozófiai Szemle*, 32 (1988), 291–366. old.). Ami az Arisztotelészről szóló kommentáriródotat vagy filozófiai igényű elemzéseket illeti, ott a helyzet már sokkal rosszabb, mert ilyenek gyakorlatilag nincsenek (Heller Ágnes munkája az arisztotelészi etikáról felejtendő, mivel csak német fordításokon alapult, súlyos filológiai hibákkal, lásd Falus Róbert opponensi véleményét (*Magyar Filozófiai Szemle*, 13 (1969). 117–127. old.).

tást?!) Másfelől azt is tudja persze, hogy ha ilyen sokdrangú értékelési szempont egyáltalán az eszébe jut, az már önmagában is a kis kultúrákra jellemző elgyengülés és önsajnálát, hiszen bírálati mérce csak egy van, tekintessék, akár magyar, akár nem magyar szerző.

Ferge munkájában benne volt a nagyság ígérete. A hiányt nemcsak a fordítással kívánta csökkenteni, hanem, azzal is, hogy – igen helyesen – itthon teljesen szokatlan mélységű, kimerítőnek szánt kommentárt akart fordításához mellékelni. Ha Ferge csak megközelítőleg sikeresen oldotta volna meg vállalt feladatát, nagy szolgálatot tett volna a magyar Arisztotelész-recepciónak.³

Munkában nem is volt hiány. A vállalkozás eredménye, a majd' ezeroldalmi szöveg kétségkívül tanúsítja Fergének az ügy iránti megszállott elkötelezettségét. Hosszú évek óta lankadatlan szorgalommal és odaadással, tudatos magányosságban görgette a hatalmas feladatot. Titáni erőfeszítés, valóban.

Ferge azonban elrontotta ezt a nagy lehetőséget. Egyfelől azzal, hogy nem a helyes címodalt nyomtatta, amely a következő lett volna:

Az előszót írta és a fordítást készítette Ferge Gábor. A görög szöveget kiadja: Sir David Ross. A kommentárt írta Sir David Ross, fordította és az újabb irodalommal kiegészítette FG.

Ekkor mondanánk igazat. Másfelől Ferge Gábor nagyon jól tette volna, ha, követve az angolszász gyakorlatot, még megjelenése előtt mások ítéletének alávetette volna munkáját. Olyan filozófiatörténészeknek, és ilyenek, hála Istennek, vannak már itthon is, akik legalább olyan jól tudják a szakmát, mint Ferge Gábor. Teljesség igénye nélkül, de azért említessék meg legalább Maróth Miklós, Steiger Kornél, Bodnár István vagy Lautner Péter neve.

Ferge Gábor, tisztelet akarásának és elszántságának, nagy hibát követett el azzal, hogy könyvét ebben a formában adta ki a kezéből. Nem ő volt azonban az egyetlen, aki hibázott. Mert milyen az a magyar kiadói gyakorlat és szellemi élet, amely ezt a könyvet ebben a formájában útjára engedte? Újra és újra kiderül: nincs más kiút, mint a nagy nyugati kiadók gyakorlatát követni. Lektorok kellenek, akiket meg kell fizetni felelős munkájukért. Bírálnak pedig a szorosán vett téma szakértőit kell felkérni, még akkor is, ha az illetők nincsenek mester-tanítvány vagy baráti viszonyban. Sőt éppen ezt kell elkerülni, ha nem kívánjuk efféle kínos jelenségek ismétlődését.

A recenzens nem tehet mást, csak a kötelességét. Hiába csodáljuk a titánokat, akik hegyeket raknak egymásra, attól még hübrisz az, amit elkövetnek. □